

EZERARCÚ ERDÉLY

Politika, társadalom, kultúra

Szerkesztők:
Tóthos Áron - K. Markaly Aranka
- Koloh Gábor - Horváth Illés

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kolozsvár, 2019

A kötet megjelenését támogatta:

A kötetet lektorálta:

Bárdi Nándor, Bogdándi Zsolt, Fedeles Tamás, Fehér Andrea, Font Márta, Gagyi József, Kármán Gábor, Kovács Zsolt, Oborni Teréz, Óri Péter, Pál Judit, F. Romhányi Beatrix, Simon Zsolt, Szijártó István, Szívós Erika, Szovák Kornél

© Szerzők és szerkesztők, 2019

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019

© Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége, 2019

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Ezerarcú Erdély: politika, társadalom, kultúra / szerkesztette: Tóth Áron,
K. Markaly Aranka, Koloh Gábor, Horváth Illés. - Cluj-Napoca:
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019
ISBN 978-606-739-123-7

I. Tóth, Áron (ed.)
II. Markaly, Aranka (ed.)
III. Koloh, Gábor (ed.)
IV. Horváth, Illés (ed.)

94

Olvasószerkesztő: Darabont Éva

Tipográfia és borítóterv: Voiticsek Ilona és Voiticsek Árpád

Nyomdai munkálatok: LITERA PRINT, Nagyvárad
Tel.: 0732-115.445; e-mail: literaprint@gmail.com

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
FOLYAMATOSSÁG A VÁLTOZÁSBAN	
<i>Romsics Ignác</i> : Megszakítottság és folyamatosság a 20. századi magyar történelemben	11
POLITIKAI ÉLET ÉS ESZMETÖRTÉNET	
<i>Somogyi Szilvia</i> : A brassói dékánóság plébánosai és plébániahálózatának jellegzetességei a 15. században	35
<i>K. Markaly Aranka</i> : Csíkszék szerepe az országos politikában a 16. század második felében	76
<i>Kanász Viktor</i> : Girolamo Martinengo apát, pápai nuncius élete és magyarországi tevékenysége	92
<i>Vida Bence</i> : Információ és hatalom. Az erdélyi elit és a bécsi katonai berendezkedés kapcsolatainak vizsgálata Jean-Louis Rabutin de Bussy és Ferdinand Bonaventura Harrach levelezése nyomán ...	107
<i>Gajda Péter</i> : Gróf Teleki Imre hatása Auguste de Gerando Erdély-képére	126
<i>Falusi Norbert</i> : Erdélyi magyar regionalisták politikai gondolkodása a Nagy Háborút követően	146
FALU, VÁROS, TÁRSADALOM	
<i>Óri Péter - Pakot Levente</i> : Házasodás Erdélyben - Maros és Szilágy megye 1869-ben	169
<i>Lakatos Sándor</i> : Házasságok szezonálisága két székelyföldi protestáns faluban 1800-1940 között	187
<i>Gál Edina-Tünde</i> : „Belőlük jó cselédek, gazdasszonyok és iparosnők válhassanak”. A kolozsvári Mária Valéria leányárvház alapítása, működése és társadalmi szerepe (1872-1949)	211
<i>Sebestyén István Elemér</i> : „Argentína nékem nem szülőhazám.” Kivándorlás Udvarhely vármegyéből a 20. század elején	236
<i>Nagy Emőke</i> : Belső terek átalakítása nagyvárosi lakótelepi lakásokban. A lakótelepek építésének szükségessége és gyakorlata	254

ÍJJAL ÉS KARDDAL

<i>Kovács Attila: Őselleneségtől a szövetségesig: fejezetek a magyarok és a besenyők történetéből</i>	277
<i>Borbás: Benjámín: A Damietta elleni kereszties hadjárat (1217–1221) következményei a Német Lovagrend megerősödésében és további fejlődésében</i>	289
<i>Szokola László: Értelmezési keretek az erdélyi szász városoknak a magyar hadszervezetben betöltött szerepéhez</i>	305
<i>Kozák-Kígyóssy Szabolcs László: Íjkészítés a késő középkori Brassóban</i>	322
<i>Izsán Csaba: A zsoldos darabontok számadásai és a város védműveinek javítási költségei Kolozsvár 17. századi számadáskönyveiben</i>	337

MŰVÉSZET, STÍLUS, REPREZENTÁCIÓ

<i>Horváth Illés: Szent László ereklyéi és hermái a Zsigmond-korban</i>	355
<i>Zay Éva: Paloták és főúri építetők a 19. századi Kolozsváron</i>	376
<i>Boér Ilka: Akik a történeteket mesélik. Avagy művészettörténeti kutatások a két világháború közötti Erdélyben és a magyar szellem keresése</i>	393
<i>Kinde Anna: Adalékok a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom 20. századi helyreállításának történetéhez (1956–1964)</i>	405

Girolamo Martinengo apát, pápai nuncius élete és magyarországi tevékenysége

Fráter György 1551. december 17-ei meggyilkolása a kor egyik legnagyobb botrányának számított, s a lassan széthulló *Orbis Christianus* egész területén megdöbbenést keltett. Mindezen nem is csodálkozhatunk, hiszen V. Károly császár testvére, I. Ferdinánd római, cseh és magyar király saját keresztény katonáival ölette meg az általa nemrég III. Gyula pápánál a bíborosságra felterjesztett főpapot.¹ A gyilkosságra válaszul a pápa egy évekig tartó vizsgálatot indított el, melynek fő feladata Fráter bűnösségének vagy ártatlanságának, s ezáltal a gyilkosság indítékainak a tisztázása volt. A bíboros élete és annak drámai befejezése, valamint az azt követő események már régóta foglalkoztatják a magyar történészek újabb és újabb generációit, ám a szentszéki vizsgálatot többnyire csak a fennmaradt tanúvallomások magyar vonatkozásai miatt hasznosították.² Pedig a tanúvallomásokon kívül további gazdag forrást jelent a vizsgálat fennmaradt iratanyaga, amely a korabeli Habsburg pápai diplomácia működésének megismerésére is remek lehetőséget nyújt. A részletek rekonstruálásához és megértéséhez azonban szükséges a vizsgálatban részt vevő egyes személyek életének pontosabb megismerése, s ezáltal habitusuk, döntéseik motivációjának jobb megértése. Mindez különösen igaz a vizsgálat vezetőjére, Girolamo Martinengo apátra, I. Ferdinánd mellé rendelt pápai nunciusra. Éppen ezért jelen írásomban e fontos pápai diplomata életpályáját kívánom közelebbről bemutatni.

1. Származása és ifjú évei

A Martinengo család eredete a 10. századig vezethető vissza. A Brescia és Bergamasco környékén jelentős patrícius családnak számító família a kö-

* Doktorandusz (PTE BTK), az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. A dolgozat a Kutatócsoportban készült az MTA TKI támogatásával. Ezúton köszönöm Tusor Péternek és Fedeles Tamásnak a dolgozat megírása során nyújtott értékes észrevételeiket!

¹ Károlyi Árpád, 1881: 266–288., Fraknoi Vilmos 1903: 70., Oborni Teréz 2017: 159–160., Kanász Viktor 2018: 172.

² Fráter György életéről legújabban Oborni Teréz és Adriano Papo írt monográfiát. Adriano Papo 2011, Oborni Teréz 2017, Gizella Nemeth Papo – Adriano Papo 2017. A halála utáni szentszéki vizsgálatról: Barta Gábor 1988, Kanász Viktor 2017, Kanász, Viktor 2019a.

zépkor folyamán több ágra szakadt.³ A 16. század elején a család egyik kiemelkedő alakja az 1477 körül Bresciában született Cesare Martinengo, közismert nevén „il Magnifico” volt, aki velencei milíciában szolgált és magas tisztséget töltött be.⁴ 1509-ben a francia király szolgálatába állt, aki 1520-ig Velencétől elfoglalta, és saját kezében tartotta Brescia városát. Érdemeinek elismeréséért XII. Lajos Orzivecchi grófja címet adományozott a családnak (1509), ami évi 500 scudo bevételt hozott. Miután a település ismét velencei uralom alá került, Martinengo is visszatért a városállam oldalára. Élete során okos pénzügyi és birtokpolitikával sikeresen növelte családja birtokait és vagyonát. Kortársai közepes termetűnek, udvariasnak, jóságosnak és adakozónak írták le.⁵ Mindezek mellett Cesare a művészetek támogatójaként is ismert: Alessandro Moretto (Buonvicino) és Girolamo Romanino reneszánsz festők patrónusaként is számon tartják.⁶ 1495. augusztus 7-én jegyezte el, s 1497. április 18-án vette el feleségül Ippolita Gambarát, egy kondottiere, Pietro Gambará gróf lányát, akitől 20 gyermeke született.⁷ 1527. október 3-án a rivális Avogadro család egyik tagja ölte meg.⁸

Girolamo második fiúként 1504. szeptember 19-én Bresciában született.⁹ Az ifjú első jelentősebb tisztségét meglehetősen korán, 13 évesen kapta,

³ A család a 20. század elején halt ki. Jeles művészeti gyűjteményük darabjai ma is megtekinthetők a bresciai Pinacoteca Tosio Martinengo épületében. A családról: Guerrini, Paolo 1930, Ferraro, Joanne M. 1993: passim.

⁴ Goetz, Helmut 1965: VII. A családban többen választották a katonai pályát, például az 1510-1520-as években a bresciai Marcantonio Martinengo condottiere-ként ismert. Mallett, Michael Edward – Hale, John Rigby 1984: 343. A későbbiekben a család több tagja is harcolt – többek közt Magyarországon – az oszmánellenes háborúkban. Pl.: Guerrini, Paolo 1930: 456., Fappani, Antonio (ed.) 1991: 335., 349. Ide tartozik Girolamo testvére, Chiara (Sciarra) is, aki nemcsak apjuk gyilkosaival számolt le, hanem később francia és velencei szolgálatban is harcolt, valamint részt vett a lepantói csatában. Chiarához hasonlóan a későbbi nuncius névrokona, Giovanni Martinengo is fontos szerepet játszott az oszmánellenes háborúkban, s 1570-ben Famagusta védelmének szervezése során hunyt el. Nevét a várban a mai napig egy bástya őrzi. Setton, Kenneth Meyer 1984: 1037-1038., Fappani, Antonio (ed.) 1991: 317., Benzoni, Gino 2008: 156-157., Malcolm, Noel 2015: 140-143.

⁵ Goetz, Helmut 1965: VII.

⁶ Többek közt Romanino a portréját is megfestette. Guerrini, Paolo 1930: 416-417. (XXV.), Gombosi, György 1943., Bowd, Stephen D. 2010: 61. 258. Moretto egyik leghíresebb képe Girolamo testvérét, Fortunatót ábrázolja. Begni Redona, Pier Virgilio 1988: 378-379. A művész és a Martinengo család kapcsolatáról: Rühl, Anna 2011.

⁷ Ők a következők: Chiara, Giorgio, Laura, Girolamo, Camillo, Agostino, Francesca Lucrezia, Lodovico, Cassandra, Fortunato, Taddea, Massimiliano (Celso), Francesco, Brunoro, Cornelia, Annibale (Giovanni), Antonio, Lelio, Carlo és Vespasiano. Guerrini, Paolo 1930: 415., Fappani, Antonio (ed.) 1991: 310. Ippolita 1551. szeptember 7-én hunyt el. Guerrini, Paolo 1930: 415.

⁸ Fappani, Antonio (ed.) 1991: 310. Malcolm, Noel 2015: 140.

⁹ Squicciarini, Donato 1998: 59., Motta, Giuseppe 2008: 152. Neve többféleképpen ismert a szakirodalomban. Általában Girolamo, Hyeronimo vagy Hieronimus néven találjuk meg, de Szalay László, Károlyi Árpád és Fraknói Vilmos például Martinengo Jeromosként nevezi. Szalay László 1865: 299., Károlyi Árpád 1881: 271., Fraknói Vilmos 1903: 69.

ugyanis 1517. december 21-én X. Leó pápa neki adta az orianói Santa Maria-plébániatemplom javadalmát.¹⁰ Egyházi pályára készülve teológiai és jogi tanulmányait a neves padovai egyetemen folytatta, amelyet 1527-ben fejezett be.¹¹ Mindezek után nem sokkal, 1529-ben rokona, Aogostino Trivulzio¹² bíboros támogatásával megkapta az ősi és tekintélyes, Desiderius longobard király által alapított bresciai lenói bencés monostor kommandátorságát, mivel Antonio Maria Ciochi del Monte bíboros († 1533) lemondott a javára.¹³ Az apátság évi 2000 dukátra taksált jövedelmei, amelyeket laikus léte ellenére rábíztak, bőséges bevételt nyújtottak neki, amelyből jómódúan élhetett. Martinengo a Velencei Köztársaság engedélye nélkül vette birtokba az apátságot, amelyért – egy a lenói lakosokkal kialakult vita miatt – utóbb mégis kénytelen volt folyamodni. Háromévi pereskedést követően a nézeteltérés úgy oldódott meg, hogy éves járadékot biztosított a Vetturi családnak, Leno *pensionariusai*-nak, akikkel az apátság földbérlői szövetkeztek.¹⁴ Kommandatori tevékenysége nem merült ki a jövedelmek beszédésében, hanem lelkesen és sikeresen vetette bele magát az apátság felvirágoztatásába, melyre az alábbiakban még visszatérek. Tehetsége és kapcsolatai révén 1540-ben a római Kúria tagja, majd 1541-ben III. Pál pápa titkos kamarása lett, s ezen év október 30-án Pietro Lippomano, Bergamo püspöke pappá szentelte.¹⁵

2. Nunciusi tevékenysége Lengyelországban

1548 fontos változást hozott az életében. I. Zsigmond lengyel király elhunytával ebben az évben került II. Zsigmond Ágost a lengyel trónra, így esedékké vált egy nuncius Krakkóba küldése, Marcello Cervini bíboros – a későbbi II. Marcell pápa – javaslatára Martinengóra esett a választás, akit 1548 februárjában neveztek ki (*camerarium secretum et nuntium nostrum*). A megbízólevelet a lengyelek bíboros-protektora, Alessandro Farnese bíboros állította ki 1548. július 15-én.¹⁶ Martinengo Velence érintésével először Bécsbe utazott, ahol augusztus 13-án egy vadászat alkalmával bemutatkozott I. Ferdinándnak és Prospero Santa Crocénak, aki 1458 és 1550 között töltötte

¹⁰ Fappani, Antonio (ed.) 1991: 314.

¹¹ Squicciarini, Donato 1998: 59.

¹² 1548. március 30-án Rómában halt meg. Apja a franciabarát milánói Giovanni Trivulzio Borgomanero († 1508), és felesége Agostino Martinengo lánya, Aogostino pedig Girolamo nagybátyja volt. Goetz, Helmut 1965: VIII.

¹³ Guerrini, Paolo 1930: 420. Az apátságról: Zaccaria, Francesco Antonio 1767, Succuro, Maria Chiara 2015, Baronio, Angelo (ed.) 2002.

¹⁴ Goetz, Helmut 1965: VIII.

¹⁵ Fappani, Antonio (ed.) 1991: 314., Goetz, Helmut 1965: VIII.

¹⁶ Wojtyška, Henryk Damian 1977: 54–56., Fappani, Antonio (ed.) 1991: 314.

be a nunciusi hivatalt Ferdinánd mellett. Innen továbbindulva augusztus 23-án érkezett Krakkóba.¹⁷

Martinengo lengyelországi megbízatása alkalmából több feladatot is kapott. Először is az új királynak kellett a pápa részvétét kinyilvánítania elhunyt édesapja kapcsán, továbbá az egyházfő gratulációját átadni a trónra lépéséhez. E diplomáciai gesztuson kívül komolyabb kérdésekben is megbízást kapott. A trienti zsinat első szakaszában Lengyelország és Magyarország egyetlen püspökkel sem képviseltette magát.¹⁸ Ezért Martinengo egyik feladata az volt, hogy a lengyel uralkodót rábírja, legalább a közlegő ülészakaszokra lehetőség szerint küldjön prelátust, vagy csupán képviselőt. Másik feladata az volt, hogy a Zsigmond és a püspök között fennálló vitás kérdéseket rendezze. Ezek közé tartozott a krakkói országgyűlés 1540-ben hozott dekrétuma, amely megtiltotta a lengyel prelátusoknak, hogy az uralkodó engedélye nélkül Rómában lakhassanak. Végül a kereszténység egységének előmozdítása érdekében meghagyták számára, hogy az oroszokat rábírja a római egyházba való visszatérésére.¹⁹

Martinengo nehéz helyzetben találta magát Krakkóban. 1548 nyarán a lengyel király helyzete nem volt a legmegnyugtatóbb, ugyanis a nemesek között erősödni kezdett az elégedetlenség Zsigmond házassága miatt, aki 1547-ben elvette a litván Radziwiłł Barbarát.²⁰ A helyzet komolyságát jól mutatja, hogy a nemesség mellett az anyakirályné, Bona Sforza is rossz szemmel nézte ezt a házasságot. A nunciust hidegen fogadták Krakkóban, és csak szeptember 5-én fogadta az uralkodó Sandomierzben. Bár Zsigmond kihangsúlyozta az Apostoli Szentszék iránti hűségét, nem akart részt venni tevőlegesen a Moszkva katolicizmusra térítésére irányuló tervben, és nem reagált a felvetett ügyeket illetően, így a lengyel delegációnak a zsinati részvételéről sem nyilatkozott, sőt megtiltotta Martinengónak, hogy személyesen felszólaljon a diétán. A megbízás kényes kérdéseiből, a belpolitikai helyzet nehézségéből és a nuncius személyes helyzetéből – a szerzetesrendhez nem tartozó apát nem ébresztett bizalmat a lengyel klérusban – fakadó nehézségek következtében, amelyekkel Martinengo szembesült, a nuncius útja nem hozott sikereket, kvázi dolgvégezetlenül indult vissza az Örök Városba.²¹

¹⁷ Motta, Giuseppe 2008: 153.

¹⁸ Tóth István György 1999: 342. Végül az uralkodó egyik hűséges emberének, Gregorjanci Pál zágrábi püspök személyében Ferdinánd utasítására 1551-ben magyar püspök is részt vett a trienti zsinat munkájában. Az uralkodó korábban, 1550-ben is elküldte Rómába tárgyalni, majd Fráter György meggyilkolása ügyében is ő képviselte királyát. Jánosi Mónika 1996: 70–74., Varga Szabolcs 2010: 126.

¹⁹ Goetz, Helmut 1965: IX.

²⁰ Wojtyska, Henryk Damian 1977: 56.

²¹ Lengyel tevékenységéről: Wojtyska, Henricus Damianus CP (ed.) 1992: 377–416., valamint Wojtyska, Henryk Damian 1994: 721–728.

3. A pápa nunciusaként I. Ferdinánd mellett

A nem túl sikeres lengyelországi küldetése ellenére Martinengót egy még nagyobb feladatra szemelték ki, jelesül az I. Ferdinánd melletti nunciusi feladatkör betöltésére. 1549. október 20-án I. Ferdinánd követe, Don Diego Lasso közölte Martinengo nunciusi kinevezését.²² Közben III. Pál november 10-én elhunyt, majd 1550. február 7-én III. Gyula (Giovanni Maria Ciocchi del Monte) került a pápai trónra. Bár ekkor felmerült, hogy újra Lengyelországba küldjék a diplomatát, végül azonban Ferdinánd mellé rendelte őt a pápa. 1550. április 10-én Blossius Palladius brévetitkár kapott megbízást Martinengo kiküldése brévéjének megírásával.²³

A pápa köszvénye miatt azonban két hónappal későbbre kellett eltolni Martinengo indulását. Mindenesetre elődje, Santa Croce nagyon türelmetlenül viselte a várakozást, s végül be nem várva az utóda érkezését, elbúcsúzott a királytól. Hosszú várakozást követően 1550. június 30-án Martinengo elhagyta az Örök Várost, és elindult új állomáshelyére, Bécsbe.²⁴ Először július 9-én Velencébe érkezett, hogy Santa Croce bíborossal találkozzon, s ő bevezesse a bécsi folyó ügyekbe.²⁵ Többek közt Ludovico Beccadelli nuncius társaságában július 20-ig időzött a lagúnák városában, majd Trient felé vette az útját, ahova július 25-én érkezett meg. Itt találkozott Cristoforo Madruzzo bíborossal, akivel Párma kérdéséről tárgyalt.²⁶ Ferdinánd udvarával, amely a birodalmi gyűlés miatt már egy hónapja Augsburgban tartózkodott, augusztus 14-én találkozott, s ekkor történt meg a bemutatása. Hamar alkalma nyílt a francia követtel tárgyalni Piacenza és Párma ügyéről. Az ezt követő nyolc hónapban Augsburgban tartózkodott, azonban a birodalmi gyűléssel kapcsolatos véleményéről nem rendelkezünk információval, mert az 1551. április 22-ig Rómába írt levelei nagy valószínűséggel elkallódtak.

Ekkoriban elsősorban a III. Gyula szívügyének tekinthető trienti zsinat ügyében munkálkodott. A pápa 1550. november 14-én kiadott *Cum tollenda* című bullájának 12 hitelesített másolatát 1551. január 17-én kapta meg, s ezeket kellett átküldenie Friedrich Nausea bécsi püspöknek és más német egyháznagyoknak, valamint a magyar prelátusok mellett ezekkel kellett volna rávennie a német főpapokat a zsinaton való részvételre.²⁷ Habár a nuncius

²² A bécsi nunciaturáról: Squicciarini, Donato 1998.

²³ Goetz, Helmut 1965: X.

²⁴ Pieper, Anton 1897: 66., Goetz, Helmut 1965: X.

²⁵ Squicciarini, Donato 1998: 59.

²⁶ III. Pál fiának, Pier Luigi Farnesének, Párma hercegének a meggyilkolását követően bonyolult küzdelem kezdődött a fejedelemség birtoklásáért, amely végül 1551-ben háborúba torkollott Ottavio Farnese és II. Henrik francia király, valamint III. Gyula és V. Károly között. Chiesi, Lino 1893: 216–226., Setton, Kenneth Meyer 1984: 552.

²⁷ Goetz, Helmut 1965: XII., Squicciarini, Donato 1998: 59.

személyesen sohasem vett részt a zsinaton, mégis folyamatosan a zsinat sikeréért dolgozott. Instrukciója említi Gregorjanci Pál zágrábi püspök római utazása anyagi kérdéseinek tisztázását, az aquileiai vitás ügyeket, a birodalmi gyűlés ügyét, a német viszonyokat. Végül az instrukció előírta Martinengo számára a rendszeres jelentések írását, amelynek lelkiismeretesen eleget is tett.²⁸

Március 10-én, kéthetes müncheni időzés után a királyt követve elhagyta Augsburgot, majd március 18-án érkezett Bécsbe. A nuncius egyébként is folyton követte a királyt, ezért nem tartózkodott folyamatosan Bécsben, például rendszeresen ott volt a különböző birodalmi és országgyűléseken; például 1552-ben Prágában és Pozsonyban, 1553-ban Grazban és Sopronban is a király mellett találjuk.²⁹ Mindeközben rendszeresen tájékozódott Ferdinánd országainak ügyeiről, aktív levelezést folytatott, többek közt Fráter Györggyel is váltott levelet.³⁰

1552 áprilisában Linzben időzött, ahol közvetlen betekintést kapott a birodalmi ügyekbe, a katolikus-protestáns ellentétek okaiba, átélte Móric szász választófejedelem felkelését, a császár Innsbruckba való menekülését és a passauai szerződés megkötését. Nunciusi tevékenységének nehézségeit jól mutatja, hogy az uralkodó megakadályozta Martinengo részvételét a passauai tárgyalásokon (1552. május-június), amely miatt erősen meg is neheztelt rá. Ám a Kúria és a király viszonyát nem is ez, hanem Fráter meggyilkolása rontotta meg.³¹

3.1. Fráter György meggyilkolása és a szentszéki vizsgálat

A frissen kinevezett bíboros, Fráter György 1551. december 17-i meggyilkolásának okairól és következményeiről jelenleg nincs lehetőségünk részletesen írni, itt csupán Martinengo szerepét kívánjuk bemutatni.³² Az alvinci kastélyban véghez vitt gyilkosság hírének elterjedése után hiába tettek meg mindent Ferdinánd emberei, a pápa haragját nem sikerült lecsillapítani. III. Gyula a kánoni előírások értelmében a király római embereinek minden próbálkozása ellenére kiközösítéssel sújtotta a gyilkosság elkövetőit, Castaldót és Sforza Pallavicinét. I. Ferdinándnak is csak ideiglenes feloldozást adott.³³

²⁸ Goetz, Helmut 1965: XII.

²⁹ Goetz, Helmut 1965: XII.

³⁰ 1551. augusztus 13. Martinengo levele Fráternek, melyben üdvözlí, s közli, hogy levelét eljuttatja a pápának. Károlyi Árpád, 1881: 271–272.

³¹ Goetz, Helmut 1965: XIII.

³² Kanász, Viktor 2019b. Fráter alakja a későbbi századokban is nagy érdeklődésre tartott számot. Kanász Viktor 2018.

³³ Ennek kánonjogi háttéréről: Szuromi Szabolcs Anzelm 2010: 120–122. A korszakban elkövetett hasonló esetek háttéréről: Platzhoff, Walter 1906. A korszak pápai-magyar kapcsolatairól: Tusor, Péter 2016: 185–206. A nemzetközi helyzetről: Setton, Kenneth Meyer 1984: 566–580.

Mindez a királyt kiváltképp kínosan érintette. Az ügy kivizsgálása végett 1552 márciusában elrendelte egy négy bíborosból álló testület felállítását.³⁴ Ezzel kezdetét vette egy egészen 1554-ig elhúzódó, sokszor akadozó, részletes és bonyolult kivizsgálási eljárás. Ennek az alapját a pápa és Ferdinánd jogászai által összeállított artikulusok alkották, melyeknek fő célja a barát árulásának, s ezáltal a gyilkosság jogosságának a tisztázása volt.³⁵

Az igen kényes diplomáciai helyzetben a vizsgálatot az a Martinengo apát vezette, aki anno maga is támogatta Fráter bíborossá kreálását.³⁶ A kivizsgálás során többnyire az örökös tartományokban – leginkább Bécsben és Grácban –, valamint Magyarországon tevékenykedett. Fő feladata a Fráterrel kapcsolatban álló, Ferdinánd király emberei által összegyűjtött tanúk megidézése, kihallgatása, a tanúvallomások írásba foglalása, valamint a bizonyítékként használható levelek és levélrészletek összegyűjtése, azok hiteles másolatainak, szükség szerinti fordításainak az elkészítése volt. A tanúk a magyar társadalom széles skáláján mozogtak: találunk köztük nemeseket (pl. Péchy Gáspár,³⁷ Pethő János³⁸ és Kemény János³⁹), városi polgárokat (pl. Schreiber Farkas,⁴⁰ Pálczán Péter⁴¹), orvost (pl. Blandrata György⁴²), püspököket (Bornemissza Pál,⁴³ Újlaki Ferenc,⁴⁴ Verancsics Antal⁴⁵ vagy Oláh Miklós⁴⁶), világi előkelőket (pl. Nádasdy Tamás későbbi nádor⁴⁷) és idegen eredetűeket (pl. Corradus Vall De Aurach⁴⁸ vagy Nicolaus Miezkouvski⁴⁹).

E nagy munkához megfelelő személyzetet is kapott, többségében a Ferdinánd által kijelölt ügyvédek, titkárok vagy tanácsosok személyében, köztük

³⁴ Fraknoi Vilmos 1903: 81., Barta Gábor 1988: 47.

³⁵ Utješinović, Ognoslav 1881: (Urkundenbuch) n. XVI, pp. 62–73., Bessenyei, József (ed.) 2002: 210–233., továbbá: ASV Arch. Arcis, Arm. I–XVIII, n. 1711, fol. 46r–52v, ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 26r–33r.

³⁶ Martinengo 1551. július 31-én, Bécsből kelt levelében arra hivatkozott, hogy Fráter ügyis idős, már elmúlt hetvenéves, valamint Erdélyben nincs nagy tekintélye a pápának, és anyagi kára sem származna a Szentszéknek Fráter bíborossá kreálásából. Theiner Augustinus 1875: 16., Fraknoi Vilmos 1903: 70.

³⁷ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 132r–137v.

³⁸ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 137v–142r.

³⁹ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 167v–172r.

⁴⁰ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 84r–88v.

⁴¹ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 147r–149v.

⁴² ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 108v–116r.

⁴³ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 99r–105r.

⁴⁴ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 159v–161v.

⁴⁵ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 152v–159v.

⁴⁶ Kanász, Viktor 2019a.

⁴⁷ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 176r–183r.

⁴⁸ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 125v–131v.

⁴⁹ ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 172r–176r.

volt Lorenzo Maggio, Martinengo unokaöccse és titkára is.⁵⁰ Mivel Martinengo nem akart a távoli és veszélyes háborúktól sújtott Erdélybe utazni, helyettesként (*subdelegatus*) Martin Bondenarius bécsi prépostot küldte oda.⁵¹ A vizsgálat egyik „koronatanújához”, az 1552-től Lengyelországban tartózkodó Izabella királynéhoz kezdetben magát a nunciust, majd Bondenariust szerették volna elküldeni, ám e terv végül meghiúsult.⁵² A vizsgálat során 139 tanúvallomást vettek fel, s számtalan levelet és levélrészletet csatoltak bizonyítékkul. Mindezek jelentős része a Vatikáni Tikos Levéltárban, valamint a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchivban maradtak fent.⁵³ A processzust végül Martinengo utóda, a velencei származású Zaccaria Delfino (Dolfin) nuncius zárta le 1554. július 13-án, amikor a tanúvallomásokat Rómába küldte.⁵⁴ Mind a tanúvallomásokat, mind pedig a mellékelt levélrészleteket úgy válogatták össze, hogy a magyar viszonyokat kevésbé ismerő olvasó számára Fráter György bűnös mivolta domborodott ki.⁵⁵ Ilyen körülmények között hozta meg a pápa a döntését, amelynek értelmében 1555. február 4-ei bullájában Ferdinánd királyt és katonáit végleg felmentette a kiközösítés alól.

3.2. A nuncius további tevékenysége

Martinengo bécsi levelezésében többször kiemelte a papok és egyházi pályára állítható fiatalok hiányát. Középről figyelhette az egyház és a birodalom kapcsolatát, és megállapíthatta, hogy bár V. Károly magát a római egyház első és legelkötelezettebb védelmezőjének tartotta, nem volt igazán képes az uralma alatt álló területeken az új hitértelmezés terjedését megállítani. Talán azért is tetszett neki a jezsuita rend, mert e folyamatok esetleges megfékezőit látta tagjaiban. A jövőbeli kutatások egyik érdekes szegmense lehet a nuncius és a jezsuiták kapcsolatának vizsgálata. Martinengo szíven viselte a jezsuiták sorsát. Ennek számos jelét adta, többek közt támogatta a bécsi jezsuita kollégium megalapítására vonatkozó terveket.⁵⁶ Szorgalmazta, hogy a jezsuita Petrus Canisius elnyerhesse a bécsi püspöki széket, de a rend törvényeire hivatkozva Loyolai, a nuncius iránti hálája mellett, saját írásában kifogásolta ezt a javaslatot. A későbbiekben, különösképpen szülőföldjén, Bresciában még szorosabb összeköttetésben állt a jezsuitákkal.⁵⁷ Nemcsak személye, hanem

⁵⁰ Pl. ASV Misc., Arm. II, vol. 55, fol. 296r-296v, ASV Misc. Arm. II, vol. 61, fol. 21r.

⁵¹ Fraknói Vilmos 1903: 82., Kanász Viktor 2017: 174-175.

⁵² ASV Misc., Arm. II, vol. 61, fol. 33v-34r. Barta Gábor 1988: 83-84.

⁵³ Kanász Viktor 2017: 177-180.

⁵⁴ Barta Gábor 1988: 84.

⁵⁵ A levelekre és levélrészletekre például: Utješinović, Ognoslav 1881: (Urkundenbuch) n. XVII, 73-75., Barta Gábor 1988: 194., ASV Misc., Arm. II, vol. 55, fol. 303v-304v, ASV Arch. Arcis, Arm. I-XVIII, n. 1711, fol. 132r.

⁵⁶ Goetz, Helmut 1965: XV-XVI.

⁵⁷ Rose, Stewart 1891: 459., Goetz, Helmut 1965: XVI.

a környezete is több szálon kapcsolódott az újonnan alapított rendhez. Titkára és unokaöccse, Lorenzo Maggio a legszemléletesebb példa erre, aki jelentős karriert futott be a jezsuitáknál.⁵⁸

Martinengo nem érezte jól magát nunciusi pozíciójában. Már 1552 márciusában szeretne volna magát visszahívatni Rómába, ám ekkor még elutasító választ kapott. Ezt követően is folyamatosan felmentését kérte.⁵⁹ Persze nem a nunciusi munkát, hanem inkább Ferdinánd udvarát, s az azt körülvevő, fojtogató nehézségű ügyeket éléghette meg, hiszen kiegyezett volna egy áthelyezéssel Spanyolországba, a császár udvarába. Végül 1553. október 17-én új embert, Zaccaria Delfinót nevezték ki a helyére.⁶⁰ Martinengo elődjéhez hasonlóan nehezen tudta kivárni az utóda megérkezését, s december elején „*suum familiarem et magistrum domus Joannem Petrum Januarium*”-ot három emberrel és sok lóval előreküldte Itáliába. A saját utazása Delfino késése miatt szintén csúszott. Végül 1554. január végén vagy február elején Ferdinánd egyetértésével elbúcsúzott a királytól. 1554. február 7-én találkozott Delfinóval, átadta neki a folyó ügyeket, két nappal később pedig elhagyta Bécsset, és Porcia, valamint Brescia érintésével 1554. május 8. körül érkezett vissza Rómába.⁶¹ Az általa összegyűjtött iratokat és a tanúvallomások jegyzőkönyveit július 7-én mutatta be a pápának. Ezt egészítették ki a Bonde-narius által augusztus 14-én Rómába hozott iratok.⁶²

4. Ami Bécs után következett

Visszatérését követően 1554. augusztus 3-án az Apostoli Kamara hivatalának élére nevezték ki, és az elkövetkezendő években valószínűleg nem is hagyta el az Örök Várost.⁶³ Átmenetileg IV. Pál titkaraként dolgozott, valamint visszatért a lenói apátság irányításával járó feladataihoz, többek között

⁵⁸ Lorenzo 1531. augusztus 10-én született Bresciában. 1555. március 7-én Rómában lépett be a jezsuita rendbe. A nuncius melletti titkári tevékenysége után fényes karriert futott be, többek közt a Collegium Germanicum rektora (1557–1561), nápolyi rektor (1561–1562), majd 1563-ban visszatér Bécsbe, ahol rektor, majd az osztrák provincia elöljárója lesz. 1605. október 26-i haláláig még számos jelentős tisztséget töltött be. Lukács, Ladislaus S.I. (Coll. et ed.) 1978: 724., Scaduto, Mario S.I. 1974: 742–748. Ezúton köszönöm Kádár Zsófiának és Lakatos Bálintnak az értékes információt!

⁵⁹ Például Goetz 243–244.

⁶⁰ Delfino 1527-ben Velencében született arisztokrata családban. Filozófiát és jogot tanult a padovai egyetemen, majd Rómában a Kúriában dolgozott. 1553-ban farai (lesinai) püspök lett. Először 1555 júliusáig töltötte be hivatalát, majd ugyanezen év decemberében, bár csak fél évre, de másodszor is kinevezik nunciusnak. Tevékenységéről és későbbi magyarországi működéséről: Goetz, Helmut 1970: VII–XV, Nemes Gábor 2010.

⁶¹ Goetz, Helmut 1965: XVI.

⁶² Fraknói Vilmos 1903: 88.

⁶³ Goetz, Helmut 1965: XVII.

elkezdte összegyűjteni és átírni az apátság privilégiumait. A 16. század végén Cornelio Adro *Historiája* úgy emlékezett meg róla, mint aki „folyamatosan végtelen alamizsnát osztott” és „előrelátó kormányzást folytatott az apátság élén”, továbbá komoly építkezéseket is folytatott, felemelve például a templommal szemben álló apátsági palotát, a kommandátor rezidenciáját és a látogatóba érkező apátoknak fenntartott szobákat.⁶⁴

A Ferdinánd udvarában és a zsinati ügyekben szerzett tapasztalatai révén egy igen fontos missziót bízott rá a pápa. 1560 novemberében IV. Piusz összehívta a trienti zsinat harmadik ülészakát a következő húsvétra, sürgetvén a lehető legtöbb ország részvételét, azokét is, akik már eltávolodtak a Szentszék befolyásától. Ezen országok egyik legfontosabbika Anglia volt. A pápa Erzsébet királynő és kegyeltje, Robert Dudley néhány a katolikus vallás helyreállítását érintő békülékeny kijelentéséből kiindulva el akarta hozzá juttatni a meghívó bullát, annak ellenére, hogy nyilvánvaló volt az uralkodónak a katolikusokkal szembeni ellenséges magatartása.⁶⁵ A bulla Angliába vitelére Martinengót jelölték ki nunciussnak.

A követutasítást 1561. március 9-én kapta meg, s másnap el is hagyta Rómát, április 8-án Kölnben volt, majd április közepén Brüsszelbe utazott.⁶⁶ Reményeit nagyban rontották az előző év tapasztalatai. A pápa a bulla kiadása előtt, 1560-ban már megkísérelte Vincenzo Parpaglia S. Solutore apátját Angliába küldeni, amely küldetés viszont II. Fülöp spanyol uralkodó miatt elbukott, mielőtt a követ a szigetre tette volna a lábát.⁶⁷ A spanyol király megkísérelte megakadályozni Martinengo küldetését is, de menlevelét végül más okokból nem adták ki: egy John Cox nevű angol pap elfogása miatt, aki Németalföld irányába hajózott be, ez pedig egy „pápista összeesküvés” vádjának alapja és Martinengo visszautasításának oka lett, mely visszautasítást 1561. május 1-jén a titkos királyi tanács helybenhagyott. A londoni spanyol követ, Alvarez de Quadra úgy értelmezte az eseményeket, hogy Martinengo felforgató elemként jelenhetett volna meg a szigetországban, ezért feltartóztatták Brüsszelben. Valójában azonban nem ott, hanem Antwerpenben várta a pápai utasítást, melyek értelmében végül 1561 telén Lotharingián és a nyugat-német területeken keresztül visszatért Itáliába.⁶⁸ Szülőföldjén, Bresciában

⁶⁴ Motta, Giuseppe 2008: 153.

⁶⁵ Booth, Ted W. 2014, Doran, Susan 1994: 10–22. Questier, Michael 2019: 31–33.

⁶⁶ Goetz, Helmut 1965: XVII. Bayne és órá hivatkozva Questier szerint a nuncius később, március 14-én indult el Rómából. Bayne, Charles Gerwien 1913: 78., Questier, Michael 2019: 31.

⁶⁷ McCoog, Thomas M. S.I. 1996: 50., Edwards, John 2014: 263–264.

⁶⁸ Brown, Rawdon – Bentinck, Cavendish G. (eds.) 1890: 310–336., Motta, Giuseppe 2008: 153., McCoog, Thomas M. S.I. 1996: 51. A Szentszék és Anglia kapcsolatáról, valamint Martinengo küldetésének angliai bel- és külpolitikai háttéréről részletesen: Charles Gerwien 1913: 73–116.

unokaöccse ünnepi beszéddel köszöntötte, s végül november elején érkezett meg Rómába.⁶⁹

Ezt követően Rómában és Lenóban töltötte elsősorban az idejét. A Martinengo család számos ágának különböző tagjai csatlakoztak a protestantizmushoz, a Velencében és Ferrarában tanult, s a görög irodalom professzorává váló, a lateráni kanonokok testületéhez tartozó testvére, Celso (Massimiliano) volt ennek a legékesebb példája, aki 1552 és 1557 között a Genfben menekült olaszok közösségének vezetője lett.⁷⁰ Vele szemben az egykori nuncius hű maradt a katolikus egyházhoz, s 1562 és 1564 között IV. Piusz első *camerarius assistense*ként és *referendarius*aként dolgozott, amely feladatok teljesen lekötötték.⁷¹

1566-ban a frissen megválasztott V. Piusz kijelölte a nápolyi nunciátúrára, de Martinengo visszautasította a megbízást, amelyet így végül Cipriano Pallavicino nyerte el.⁷² A következő évben lemondott Leno javadalmairól is Antonio testvérének Ascanio nevű fia javára (*resignatio in favorem*), aki egészen 1584-ig irányította az apátságot.⁷³

Martinengót képességei miatt sokan kiemelkedő diplomatának tartották, s úgy gondolták, hogy jó esélyei lehetnek a bíbor szín elnyerésére. Minderre azonban nem került sor. 1569. november 10-én Rómában hunyt el, és a Sant'Apollinare-templomban temették el. Sírjára testvérei és unokaöccse készítették feliratot.⁷⁴

Jelenleg egyetlen ábrázolást tudunk teljes bizonyossággal a neves diplomatához kötni: a család híres tagjait bemutató, több mint száz darabot számláló metszetgyűjteményben megtalálható Andrea de Abbiatisnak Martinengót mint apátot ábrázoló munkáját.⁷⁵ Meg kell említeni azt is, hogy Alessandro Moretto több olyan festményt is készített, amelyek beazonosítása máig kétséges, de valószínűsíthető, hogy valamelyikük Girolamót ábrázolja.⁷⁶ Végezetül David Podavinius 1583-ban, Bresciában jelentetett meg egy Martinen-

⁶⁹ Zamboni, Baldassarre 1778: 137., Guerrini, Paolo 1930: 421., Goetz, Helmut 1965: XVIII.

⁷⁰ Ráth György 1896: 275., Motta, Giuseppe 2008: 154., Ronchi De Michelis, Laura 2008, Fappani, Antonio (ed.) 1991: 294.

⁷¹ Squicciarini, Donato 1998: 60., Motta, Giuseppe 2008: 154.

⁷² Goetz, Helmut 1965: XVIII.

⁷³ Motta, Giuseppe 2008: 154.

⁷⁴ Zamboni, Baldassarre 1778: 90., Guerrini, Paolo 1930: 421–422., Fappani, Antonio (ed.) 1991: 314., Motta, Giuseppe 2008: 154., Goetz, Helmut 1965: XIX.

⁷⁵ Rizzini, Prospero 1896: 36., Guerrini, Paolo 1930: 480–481. (XXIX.)

⁷⁶ A festmények közül leginkább az 1546 körülre datált, Federico Martinengo képmásaként elhíresült mű érdemel nagyobb figyelmet, ugyanis a kép első említése a Festetics család galériájáig nyúlik vissza, s a rajta látható alak Federicóval való azonosításával kapcsolatban is kétség merült fel. Begni Redona, Pier Virgilio 1988: 334–335., 408–409., 448–449., Rossi, Francesco 1994: 342., Rühl, Anna 2011: 146.

gót dicsőítő latin nyelvű munkát, melyben a nuncius magyarországi tevékenységéről is megemlékezett.⁷⁷

Összegzés

Martinengo személyében egy különösen tehetséges és tapasztalt, elkötelezett pápai diplomata került I. Ferdinánd udvarába. Személyisége garanciát jelentett a pápai érdekképviselet megfelelő ellátására olyan különösen nehéz diplomáciai helyzetekben, amelyeket az 1550-es évek első fele tartogatott. Ezek közül kiemelkedik a Fráter György meggyilkolása kapcsán indított szentszéki vizsgálat, amelyet a fennmaradt források szerint lelkiismeretesen irányított. Így az eljárás alaposága nem a Ferdinánd-ellenes hozzáállását, hanem inkább munkája során is érzékelhető habitusát mutatja. Komoly francia kapcsolatokkal rendelkező családból származott, de mindez a Habsburg uralkodó udvarában folytatott munkáját nem árnyékolta be. Bár hivatali utódjához, Zacharia Delfino nunciushoz képest a Kúriában nem kapott magyar ügyekkel kapcsolatos megbízásokat, de az európai politikai színtéren továbbra is aktív maradt. Élettörténetének megismerésével pedig nemcsak egy kivételes pápai diplomatakarriert láthatunk, hanem a pápaság és I. Ferdinánd közti diplomáciai kapcsolatok egyik fontos szereplőjét is megismerhetjük.

Andrea de Abbiatis:
Girolamo Martinengo portréja⁷⁸

⁷⁷ Podavinius, David 1583.

⁷⁸ Guerrini, Paolo 1930: 480–481. (XXIX.)

Bibliográfia

Források

Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV)

ASV Arch. Arcis, Arm. I-XVIII, n. 1711.

ASV Misc., Arm. II, vol. 61.

ASV Misc., Arm. II, vol. 55.

Hivatkozott irodalom

Baronio, Angelo (ed.) 2002: *L'abbazia di San Benedetto di Leno, Mille anni nel cuore della Pianura Padana. Atti della giornata di studio (Leno, Villa Seccamani, 26 maggio 2001)* (Brixia Sacra-Memorie storiche della Diocesi di Brescia VII), Brescia.

Barta Gábor 1988: *Vajon kié az ország?*, Budapest.

Bayne, Charles Gerwien 1913: *Anglo-Roman Relations 1558-1565*. 2. Oxford.

Begni Redona, Pier Virgilio 1988: *Alessandro Bonvicino. Il Moretto da Brescia*. Brescia.

Benzoni, Gino 2008: *Martinengo, Girolamo*. In: Dizionario biografico degli Italiani. LXXI. Roma. 154-157.

Bessenyei, József (ed.) 2002: *Lettere di principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518-1578)*. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 3.) Roma - Budapest.

Booth, Ted W. 2014: Elizabeth and Pope Paul IV. Reticence and Reformation. *Church History And Religious Culture* (94.) 1-21.

Bowd, Stephen D. 2010: *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge - London.

Brown, Rawdon - Bentinck, Cavendish G. (eds.) 1890: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 7, 1558-1580*. London.

Chiesi, Lino 1893: Papa Giulio III e la guerra di Parma e della Mirandola secondo il carteggio d' Ippolito Capilupi con Ferrante Gonzaga. *Atti e memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie Modenesi*. IV/4. Modena, 215-230.

Doran, Susan 1994: *Elizabeth I and Religion. 1558-1603*. New York.

Edwards, John 2014: *Archbishop Pole*. London - New York.

Fappani, Antonio (ed.) 1991: *Enciclopedia bresciana*. VIII, Brescia.

Ferraro, Joanne M. 1993: *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650. The Foundations of Power in the Venetian State*. Cambridge.

Fraknoi Vilmos 1903: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal, A mohácsi véstől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig, 1526-1689*. 3. Budapest.

Goetz, Helmut 1965: *Nuntiatur des Girolamo Martinengo 1550-1554* (Nuntiaturberichte aus Deutschland I/16) Tübingen.

Goetz, Helmut 1970: *Nuntiatur Delfinos, Legation Morones, Sendung Lippomanes (1554-1559)*. Tübingen.

Gombosi, György 1943: *Moretto da Brescia*. Basel.

Guerrini, Paolo 1930: *Una celebre famiglia lombarda: i conti di Martinengo*. Brescia.

Jánosi Mónika 1996: Egy elfelejtett XVI. századi jogász-püspök, Gregoriánczi Pál. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok* (Studia Miskolciensia 2.). Miskolc, 70-74.

- Kanász Viktor 2017: Fráter György gyilkossági perének forrásai a vatikáni levéltárban. In: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században* (CVH I/15.) Budapest – Róma, 173–185.
- Kanász Viktor 2018: Fráter György meggyilkolásának ikonográfiai megjelenítése. *Studia Theologica Transylvaniensia* (21.) 2. 165–188.
- Kanász, Viktor 2019a: The Testimony of Miklós Oláh Given during the Investigation of the Murder of György Fráter. In: Szilágyi, Emőke Rita (ed.): *Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death* (Publicationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVI.). Wien. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Kanász, Viktor 2019b: The Anatomy of a Political Assassination: The Assassination of Cardinal György Fráter (Martinuzzi) and its Consequences. *Folia Historica Cracoviensia*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Károlyi Árpád 1881: *Fráter levelezése, 1535–1551*. Budapest.
- Lukács, Ladislaus S.I. (coll. et ed.) 1978: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae I. (1551–1600)*. (Monumenta Historica Societatis Iesu 117.) Romae.
- Malcolm, Noel 2015: *Agents of Empire. Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*. Oxford – New York.
- Mallett, Michael Edward – Hale, John Rigby 1984: *The Military Organisation of a Renaissance State: Venice c.1400 to 1617*. Cambridge – New York.
- McCoog, Thomas M. S.I. 1996: *The Society of Jesus in Ireland, Scotland, and England 1541–1588. 'Our Way of Proceeding?'*. Leiden – New York – Köln.
- Motta, Giuseppe 2008: *Martinengo, Girolamo*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. LXXI. Roma, 152–154.
- Nemes Gábor 2010: Zaccaria Delfino bíboros győri adminisztrátorsága és kapcsolata Sopron várossal. *Soproni szemle* (64.) 4. 397–416.
- Nemeth Papo, Gizella – Papo, Adriano 2017: *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Aracne.
- Oborni Teréz 2017: *Az ördögös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs – Budapest.
- Papo, Adriano 2011: *Giorgio Martinuzzi. Figura e ruolo politico di un monaco-statista dalmata nella storia ungherese del cinquecento*. Szombathely.
- Pieper, Anton 1897: *Die päpstlichen Legaten und Nuntien in Deutschland, Frankreich und Spanien seit der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts*. vol. I. Münster i. W.
- Platzhoff, Walter 1906: *Die Theorie von der Mordbefugnis der Obrigkeit im XVI. Jahrhundert*. Berlin.
- Podavinius, David 1583: *Omen de Hieronymo Martinengo comite perillustri, et abbate praesantissimo Romam proficiscente*. Brixiae.
- Questier, Michael 2019: *Dynastic Politics and the British Reformations, 1558–1630*. Oxford.
- Ráth György 1896: Bullinger Henrik és a magyar reformáció. Második és befejező közlemény. *Irodalomtörténeti közlemények* (6.) 3. 273–289.
- Rizzini, Prospero 1896: *Illustrazione dei Civili Musei. Smalti*. Brescia.
- Ronchi De Michelis, Laura 2008: *Martinengo, Celso*. *Dizionario biografico degli Italiani*. LXXI. Roma, 147–149.
- Rose, Stewart 1891: *St. Ignatius Loyola and the early Jesuits*. London.
- Rossi, Francesco 1994: “Affari quadrari” tra Bergamo e Brescia. In: *Scritti in onore di Gaetano Panazza*. Brescia. 329–342.

- Rühl, Anna 2011: *Moretto da Brescia. Bildnisse. Studien zu Form, Wirkung und Funktion des Porträts in der italienischen Renaissance*. Stuttgart.
- Scaduto, Mario S.I. 1974: *L'epoca di Giacomo Lainez. 1556-1565*. Roma.
- Setton, Kenneth Meyer 1984: *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. IV. Philadelphia, 566-580.
- Squicciarini, Donato 1998: *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano.
- Succurro, Maria Chiara 2015: Building an Identity. King Desiderius, the Abbey of Leno (Brescia), and the Relics of St. Benedict (8th Century). In: Sabaté, Flocel (ed.): *Life and Religion in the Middle Ages*. Cambridge, 15-33.
- Szalay László 1865: *Magyarország története*. Pest.
- Szuromi Szabolcs Anzelm 2010: A püspök erőszakos halála kánonjogi szempontból. Megjegyzések Fráter György halálához. *Iustum aequum salutare* (6.) 1. 119-124.
- Theiner Augustinus 1875: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. 2. Zagrabiae.
- Tóth István György 1999: A Trentói zsinat és Magyarország. *Vigília* (64.) 5. 339-347.
- Tusor, Péter 2016: The Hungarian Episcopate and the Papacy after 1526. In: Bárány, Attila (ed.) 2016: *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Debrecen, 185-206.
- Utješinović, Ognoslav 1881: *Lebensgeschichte Des Cardinals Georg Utiešenović Genannt Martinusius: Mit Dessen Bildniss, Familien-Wappen Und Einer Skizze Der Ruinen Seines Ahnenschlosses*. Wien.
- Varga Szabolcs 2010: Adalékok Gregorjanci Pál pécsi püspök életrajzához. In: Erdős Zoltán - Kindl Melinda (szerk.): *Pécs az egyháztörténet tükrében. Tanulmányok*. Pécs, 125-135.
- Wojtyska, Henricus Damianus CP (ed.) 1992: *Zacharias Ferreri (1519-1521) et Nuntii Minores (1522-1553)* (Acta Nuntiaturae Polonae II.) Romae.
- Wojtyska, Henryk Damian 1977: *Papistwo-Polska 1548-1563. Dyplomacja*, Lublin.
- Wojtyska, Henryk Damian 1994: Girolamo Martinengo, un bresciano nunzio apostolico in Polonia (1548). Alzati, Cesare (ed.) 1994: *Cristianità ed Europa. Miscellanea di studi in onore di Luigi Prodocimi*. Roma - Freiburg - Wien. 721-728.
- Zaccaria, Francesco Antonio 1767: *Dell'antichissima Badia di Leno*. Venezia.
- Zamboni, Baldassarre 1778: *La Libreria di S. E. il N. U. sig. Leopardo Martinengo patrizio Veneziano conte di Barco ec*. Brescia.